

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی
 سال ۱۳، بهار و تابستان ۱۴۰۰، شماره ۲۵
 مقاله علمی پژوهشی
 صفحات: ۳۳۳-۳۵۸

تبارشناسی روایات قصار حضرت علی علیه السلام در تحف العقول

هاجر بنائی*
 سید مهدی لطفی**

چکیده

کتاب *تحف العقول عن آل الرسول* علیهم السلام اثر حسن بن شعبه حرانی از منابع اخلاقی شیعه است. به دلیل ارسال سند، بررسی رجالی روایات این کتاب ممکن نیست؛ اما می توان متن این روایات را در منابع شیعه و اهل سنت پی جویی کرد. بر این اساس، مقاله حاضر به روش توصیفی تحلیلی با پی جویی تاریخی روایی روایات قصار حضرت علی علیه السلام در منابع مختلف فریقین، سبک روایی مؤلف را بررسی کرده و روایات کتاب *تحف العقول* را در منابع روایی متقدم شناسایی کرده است. همچنین منابعی را که حرانی در روایات قصار حضرت علی علیه السلام استفاده کرده، واکاویده است و روایاتی را که در منابع پیشین وجود ندارند، شناسایی کرده است. دستاوردهای این مقاله حاکی از آن است که از مجموع ۱۵۸ روایت، ۲۰ روایت در منابع متقدم موجود نیست و صدور ۷ روایت از سوی امام معصوم علیه السلام اثبات نمی شود. همچنین غالب روایات برای اولین بار در منابع قرن پنجم و ششم آمده است.

کلیدواژه‌ها: *تحف العقول*، تبارشناسی روایات، منابع *تحف العقول*، انتساب احادیث، روایات قصار حضرت علی علیه السلام

* دانشجوی دکتری دانشکده الهیات و معارف اهل بیت، گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان/

banaei.hajar@gmail.com

** دانشیار دانشکده الهیات و معارف اهل بیت، گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، نویسنده مسئول/

m.lotfi@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۷/۲۱ تاریخ پذیرش: ۹۹/۵/۱۷

۱. طرح مسئله

کتاب *تحف العقول عن آل الرسول* یکی از منابع روایی اخلاقی شیعه است که برخی (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۸۵) زمان نگارش آن را قرن چهارم هجری می‌دانند. مؤلف معتقد است روایات معتبری را نقل می‌کند و بیشتر روایات را سماع کرده است (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۳)؛ ولی وی در هنگام نقل، با حذف اسناد، روایات را به صورت مرسل می‌آورد و اعتبار سندی آن را خدشه‌دار می‌کند. وی روایات رسول خدا ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام به جز حضرت فاطمه علیها‌السلام و حضرت مهدی علیه‌السلام را در دو زیرشاخه روایات طول و روایات قصار نقل می‌کند. همچنین، در بخش‌های پایانی کتاب، مناجات خداوند با حضرت موسی و حضرت عیسی علیه‌السلام و نیز مواعظ حضرت عیسی و وصیت مفضل بن عمر، خطاب به شیعیان را ذکر می‌کند.

مؤلف در مقدمه کتاب یادآور می‌شود که در کنار سخنان معصومین علیهم‌السلام پاره‌ای از سخنان دیگر افراد را که به نوعی با روایات، پیوند موضوعی داشته، نقل می‌کند. وی در زمان نقل روایات، آن سخنان را نیز به ائمه علیهم‌السلام نسبت می‌دهد. این عملکرد حرانی حاکی از رویکرد تساهلی وی نسبت به سخنان حکیمانه حکما و روایات ائمه علیهم‌السلام است. گویی وی به دلیل ماهیت اخلاقی این دسته از سخنان و سودمندی آن‌ها پافشاری بر تفکیک سخنان ائمه علیهم‌السلام از دیگران ندارد. شاید بتوان ریشه این موضوع را در قاعده تساهل و تسامح در ادله سنن دانست؛ اما نه عملکرد حرانی و نه استناد به این قاعده می‌تواند راه فراری برای نقل احادیث دیگران با نام ائمه علیهم‌السلام باشد. از این رو تنقیح روایات و تفکیک سخنان حکمیانه از روایات ائمه علیهم‌السلام ضروری می‌نماید. یکی از راه‌های مؤثر برای تفکیک و جداسازی روایات، تبارشناسی روایات *تحف العقول* و پی‌جویی تاریخی آن‌هاست. در واقع بررسی روایات *تحف العقول* در منابع پیشینی و تعیین مصدر یا مصدرهای نقل این روایات و جداسازی روایت از غیر روایت می‌تواند در تنقیح منابع روایی، همچون *تحف العقول* مؤثر باشد.

این مقاله با هدف بررسی و تنقیح روایات قصار حضرت علی علیه‌السلام در *تحف العقول* در صدد پاسخ دادن به این پرسش‌هاست: عملکرد مؤلف *تحف العقول* در نقل روایات قصار حضرت علی علیه‌السلام چگونه است؟ سبک روایی مؤلف چیست؟ وضعیت انتساب

این روایات به حضرت علی (ع) چگونه است؟ بدین منظور ابتدا به گونه‌شناسی روایات پرداخته و یک‌یک روایات قصار حضرت علی (ع) تبارشناسی می‌شود. بر این اساس، امکان تشخیص و تعیین روایاتی که در منابع شیعه، پیشینه‌روایی دارد، به وجود می‌آید. همچنین امکان شناسایی روایاتی که برای اولین بار و یا فقط در این کتاب وجود دارد، فراهم می‌شود. افزون بر این به روایات راه‌یافته در شیعه از منابع اهل سنت نیز دست می‌یابد. روایات حضرت علی (ع) در میان روایات قصار *تحف العقول* از لحاظ حجم پس از روایات پیامبر اکرم (ص) و امام صادق (ع) با ذکر ۱۵۸ روایت، سومین رتبه را دارد. از مجموع روایات امام (ع)، دو روایت در آن دو بار تکرار می‌شود.^۱ همچنین کیفیت نقل روایت از سوی حرانی به‌لحاظ متنی نیز در این بخش ویژگی‌های خاصی دارد که در دیگر بخش‌ها تکرار نمی‌شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پژوهشگران در مقالات و پایان‌نامه‌ها با رویکردهای متفاوتی به کتاب *تحف العقول* توجه کرده‌اند. بعضی در پژوهش‌های خود درباره مؤلف کاوش کرده‌اند؛ مثلاً شایسته‌نژاد (۱۳۹۰) در مقاله «جایگاه تحف العقول در منابع روایی شیعه» تلاش کرده است تا اتهامات وارد بر چهره حرانی را بزدايد و با استناد به سخن مؤلف و علو متن و برخی شواهد و گفتار علمای متأخر، در جهت احیای منزلت کتاب *تحف العقول* گامی بردارد. ایزدی‌فر و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی اعتبار روایات تحف العقول»، دیدگاه‌های متفاوت درباره اعتبار *تحف العقول* را بررسی کرده‌اند. ایشان، حرانی را موثق دانسته‌اند و روایات فقهی او را نیز معتبر و حجت می‌دانند. افزون بر این، علی بصیرت (۱۳۹۷) در پایان‌نامه‌ای با عنوان *اندیشه‌نامه کلامی ابن‌شعبه حرانی*، اندیشه او را بررسی کرده و دوران حیات فکری ابن‌شعبه را به دو دوره تقسیم کرده است. وی معتقد است حرانی در زمان نگارش *تحف العقول* به مذهب نصیریه گرایش نداشته و بعد از آن، یعنی هنگام نگارش *حقایق اسرار الدین* به مذهب نصیریه گرایش یافته است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹، ش، ص ۱۲۷)

بعضی از پژوهشگران نیز درباره متن *تحف العقول* پژوهش کرده‌اند؛ برای مثال حسین پسندیده (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مقایسه‌ای عهدنامه مالک اشتر در

سه کتاب نهج البلاغه، تحف العقول و نهایة العرب، عهدنامه را با هدف کشف اختلاف متون و کمک به دستیابی متنی متقن و استوار، بررسی کرده است. وی نتیجه گرفته است این سه منبع، رابطه عموم و خصوص مطلق ندارند و مؤلفان از منابع جداگانه‌ای در نقل عهدنامه استفاده کرده‌اند. زهرا رحیمی (۱۳۹۶) نیز پایان‌نامه بررسی سندی و دلالتی روایات امام علی (ع) در کتاب تحف العقول در خصوص صبر، تقوا و حسن خلق را نگاشته است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۷-۱۲۸)

خلود حزبائی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه نقد و بررسی احادیث امام صادق (ع) از وصیت عبدالله بن جنذب تا صفت خروج از ایما حرانی را از لحاظ متن، سند و رجال ارزیابی کرده و معتقد است بسیاری از این روایات در منابع دست اول و معتبر حدیثی موجود نیست و تنها در منابع محدودی از متأخران و معاصران شیعه نقل شده است؛ اما به دلیل تطابق احادیث با آموزه‌های قرآنی و معارف اسلامی، فصاحت، بلاغت و دور بودن از الفاظ رکیک، معتبر و حجت است. رجب اخلاقی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه بررسی و نقد مبانی و مصادیق قاعده الاجارة احد معایش العباد، به ابعاد اجاره پرداخته است و قاعده مذکور را نتیجه روایت امام جواد (ع) در تحف العقول (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۳۳۱) می‌داند. همچنین طیبه سپاسی در پایان‌نامه ترجمه و تحقیق حدیث جوامع الاشرایع از امام رضا (ع) و بررسی احکام فقهی مستفاد از آن، روایت منقول از امام (ع) (همان، ص ۴۱۵-۴۲۳) را ترجمه و احکام فقهی مستفاد از آن را شرح داده است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۸)

صالحی انصاری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه بررسی و نقد احادیث پیامبر (ص) در کتاب تحف العقول؛ سند و رجال و منبع‌شناسی، ترجمه و شرح احادیث، روایات قصار پیامبر اکرم (ص) را به لحاظ سند و وضعیت راویان بررسی کرده و شرح کوتاهی بر روایات وی نگاشته است. بر اساس پژوهش صورت گرفته، حدوداً ده روایت از میان روایات پیامبر (ص) در هیچ‌یک از منابع فریقین وجود ندارد. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۸) بنائی و لطفی در مقاله «تبارشناسی روایات قصار تحف العقول» کلام منتسب به غیر معصومین و نوادر تحف العقول را از روایات حضرت علی (ع) تا روایات امام حسن عسکری شناسایی کرده‌اند. در این مقاله نیز تلاش شده افق جدیدی به روی

خوانندگان گشوده شود و از ابهام‌های موجود درباره روش مؤلف در نقل روایات به لحاظ سند و متن و منابع حرانی در نقل روایات قصار حضرت علی علیه السلام و اعتبار این روایات پرده‌برداری گردد.

۲. دیدگاه علما درباره ابن شعبه حرانی و کتاب تحف العقول

ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی حلبی از راویان حدیث در قرن چهارم هجری است. (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۸۵) وی از معاصران شیخ صدوق و بنا بر برخی نقل‌ها (حر عاملی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۵؛ همو، بی تا، ج ۲، ص ۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱، سبجانی، بی تا، ج ۴، ص ۱۵۰) از مشایخ شیخ مفید (۱۴۱۳ق) به شمار می‌آید (ایزدی فر و همکاران، ۱۳۹۵ش، ص ۳۰). نقل وصیت مفضل جعفری در کتاب *تحف العقول* قرینه مهمی بر نصیری بودن اوست و یا دست‌کم با خاندان نصیری مرتبط است؛ احترام ویژه نصیریان برای مفضل و رد کردن شدید مخالفان او از میان شیعیان «مقصره»، دلیلی بر این مدعاست. (انصاری قمی، ۱۳۹۶ش، ۲۲۱)

درباره خود کتاب و شخصیت مؤلف آن، بحث و گفت‌وگوهای فراوانی در بین علما صورت گرفته است. در کتاب‌های متقدم رجالی شیعه، همچون *رجال نجاشی* و *رجال* و فهرست شیخ طوسی از ابن شعبه حرانی و کتاب وی اثری نیست. علمایی مانند شیخ حر عاملی در *وسائل الشیعه* (۱۴۰۹ق، ج ۳۰، ص ۱۵۶) و *أمل الأمل* (بی تا، ج ۲، ص ۷۴)، شوشتری در *مجالس المؤمنین* (بی تا، ج ۱، ص ۳۸۳) و مامقانی در *تنقیح المقال* (۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۲۹۳) ابن شعبه را می‌ستایند. افزون بر تعابیر بلند درباره مؤلف و تألیف وی، در لابه‌لای متون فقهی روایات منفرد *تحف العقول*، مستند برخی فتاوا است. (ایزدی فر و همکاران، ۱۳۹۵ش، ص ۳۲-۳۵) مثلاً حسینی عاملی مهم‌ترین دلیل بر اصل «جواز انتفاع اشیاء»، به جز خروج اشیاء به واسطه دلیل، مانند مردار را روایتی از *تحف العقول* می‌داند. (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۰۶ نقل در ایزدی فر و همکاران، ۱۳۹۵ش، ص ۳۴)

در مقابل بعضی معتقدند ابن شعبه مؤلف ادعایی کتاب *تحف العقول* ناشناخته است و معلوم نیست متعلق به چه دوره‌ای است. دلیل محکمی نیز بر انتساب این کتاب به او در کتاب‌های رجالی و حدیثی وجود ندارد. نوع تعبیر نویسنده از قدمای شیعه در

مقدمه کتابش (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۳-۴) نشان می‌دهد نباید او، خود از دوره‌ای مانند سده چهارم باشد. (انصاری، ۱۳۹۶ش، ص ۲۲۰) وی در مقدمه کتابش از تعبیر «علماء الشیعه» استفاده می‌کند. (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۳-۴) این تعبیر را اولین بار حسین بن عبدالوهاب در *عیون المعجزات* در قرن پنجم به کار می‌برد. (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ص ۴۳) همچنین، نوع تعبیر او درباره کتابش (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۳-۴) به روشنی گواه آن است که نویسنده کتاب، شخصی از سده‌های ششم به بعد (انصاری، ۱۳۹۶ش، ص ۲۲۰) است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۶)

عده‌ای از فقها هم به علت ارسال در سند روایات او را نمی‌پذیرند؛ از جمله این افراد می‌توان شیخ حسن کاشف الغطاء (۴۲۲ق، ص ۲۵)، امام خمینی (۱۳۷۶ش، ج ۳، ص ۵۱) و شهید صدر (۱۴۲۰ق، ج ۹، ص ۲۵) را ذکر کرد.

۳. روایات قصار تحف العقول

تبارشناسی روایات قصار حضرت علی علیه السلام در *تحف العقول* نتایج مهمی را در شیوه نقل روایات از سوی حرانی به دست می‌دهد. وی در بخش روایات قصار تحف العقول از جمله در روایات منقول از حضرت علی علیه السلام در بخش متن به شیوه‌های مختلفی عمل می‌کند: گزارش بعضی از روایات منقول از یک منبع با آسیب‌های متن نسبت به مصدر خود؛ ارائه بعضی از روایات یک یا چند منبع را هم در قالب یک روایت؛ تقطیع برخی از روایات و جای‌گذاری آن در چند جا.

حرانی در بخش سند نیز با نقل روایات بدون سند و اغلب فقط با ذکر «و قال ع» در اسناد، ایجاز و اختصار به وجود می‌آورد. ابن شعبه در مقدمه کتاب از نقل خبرهای غریب یا موجه همگون با روایات ائمه علیهم السلام، افزون بر روایات معصومین خبر می‌دهد (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۳)؛ در حالی که وی آن‌ها را هم به ائمه علیهم السلام نسبت می‌دهد. همچنین، تعدادی از روایات منقول از حضرت علی علیه السلام در *تحف العقول* فاقد پیشینه است. این روایات نیز دو وضعیت متفاوت دارند. دسته‌ای از این روایات پس از ذکر در *تحف العقول* به منابع متأخر و معاصر راه یافته‌اند و دسته‌ای فقط در همین کتاب باقی مانده‌اند. همچنین، بعضی از روایات منسوب به حضرت علی علیه السلام در *تحف العقول* را در منابع دیگر^۲ به عنوان کلام دیگر ائمه علیهم السلام می‌بینیم. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۸-۱۲۹)

۱-۳. ویژگی‌های متن‌ی روایات قصار حضرت علی علیه السلام

همان طور که در بخش پیش گفتیم، مؤلف، روایات را به روش‌های مختلفی نقل می‌کند. دسته اول ذکر روایاتی با آسیب‌های متن‌ی فراوان از جمله تقطیع، تصحیف، تحریف، زیاده، نقصان، قلب و نقل به معناست که در این میان، تقطیع حجم زیادی را به خود اختصاص می‌دهد. وی کمتر روایتی را مانند نقل در مصادر روایی‌اش می‌آورد. این دسته، خود شامل چند نوع می‌شود: تغییر در الفاظ روایات نسبت به منابع دیگر (نقل به معنا). تغییرهای جزئی در الفاظ بعضی از روایات با توجه به هدف مؤلف. تحریف عمدی متن. در ادامه هر کدام را تبیین می‌کنیم:

۱. برخی روایات تحف‌العقول با الفاظی نزدیک به الفاظ موجود در منابع روایی دیگر نقل می‌شود؛ مثلاً روایت ناظر به «حقیقت ایمان» (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۱۷) در المحاسن با الفاظ متفاوتی از امام صادق علیه السلام می‌آید. (برقی، ۱۳۷۱، ص ۲۰۵) گویی در روایت نقل به معنا رخ داده است.^۳

چگونگی نقل روایات از سوی حرانی از زاویه‌ای دیگر نیز درخور بررسی است. وی بعضی مواقع، پس از نقل بخشی از روایت، تغییراتی همسو با همان بخش در متن روایت به وجود می‌آورد؛ برای نمونه در منابع روایی از جانب ائمه علیهم السلام به «پنج امر مهم» سفارش شده است (منسوب به امام رضا علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۸۱؛ حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۵۶؛ جمعی از علما، ۱۳۶۳، ص ۳۰۹)؛ حرانی با نقل چهار تای آن، «خمس» را به «اربع» (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۱۸) تغییر می‌دهد، سپس پنجمی را در جایی دیگر ذکر می‌کند. (همان، ص ۲۰۲) روایت «أَفْضِلْ عَلَيَّ مَنْ شِئْتَ يَكُنْ أَسِيرَكَ» (همان، ص ۲۰۷) نیز کلام دیگری است که دچار این عارضه شده است. روایت فوق از روایاتی است که با تقطیع و قلب در روایت دچار تحریف شده است. (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۱۳) در روایت دیگری در تحف‌العقول علم به سه شاخه تقسیم می‌شود (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۰۸)؛ در حالی که در قرن چهارم علم در کلام امام علیه السلام چهار دسته است. (ابن بسطام، ۱۴۱۱، ص ۳؛ کراچکی، ۱۳۵۳، ص ۴۰؛ همو، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۰۹) حرانی جایی دیگر، روایت را به صورت تحریض بر صبر بر «تقوا» می‌آورد. (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۲۰) در دیگر منابع، صبر بر «طاعت» خدا آسان‌تر از صبر بر

عذاب بر شمرده می شود. (صدوق، ۱۳۷۶ ش، ص ۱۰۹؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ ش، ج ۲، ص ۴۴۸) همچنین در مصباح الشریعه (منسوب به امام صادق علیه السلام، ۱۴۰۰ ق) به صبر بر «روزه داری» اشاره می شود.^۴

۲. بعضی از روایات منقول در تحف العقول به شیوه‌ای دچار تحریف شده است که نشان از تحریف عمدی دارد. مفاهیم جزع نکردن در برابر ذلت دنیا و مفاخره نکردن با عزت آن در تحف العقول در تعریف «زاهد» می آید (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۲۳-۲۲۴) در صورتی که در منابع دیگر «مؤمن» اینچنین توصیف می شود. (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۵۸۵)

دسته دوم در سبک نقل روایات از سوی حرانی، به لحاظ متن، پشت سرهم آوردن چند روایت از چند منبع و ارائه آن در قالب یک روایت است؛ به طور نمونه روایتی درباره تعدادی از عوارض سوء خلق، نظیر عجب و حفظ نکردن زبان. (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۱۴)^۵ ترکیبی از روایات مختلف در شش منبع الکافی، غرر الحکم، نهج البلاغه، من لا یحضره الفقیه، عیون الحکم و الدر النظیم است.^۶

دسته سوم ناظر به تقطیع یک روایت قصار و جای گذاری در چند بخش روایات قصار امام علی علیه السلام است. مؤلف پس از تقسیم روایت به چند بخش و نقل تکه‌ای از آن به عنوان یک روایت، همان تکه را در جای دیگری همراه با بقیه روایت تکرار می کند؛ مثلاً وی یک بار ارکان کفر را می آورد (همان، ص ۲۰۷)، سپس ارکان کفر و ایمان را دوباره با همدیگر نقل می کند. (همان، ص ۲۲۳) این سبک چندین مرتبه در سرتاسر روایات قصار حضرت علی علیه السلام تکرار می شود.

۳-۲. ویژگی‌های سندی و انتسابی روایات قصار حضرت علی علیه السلام

سبک نقل روایات از سوی حرانی به لحاظ سند نیز تأمل برانگیز است. برخی روایات یا برخی از عبارات روایات منقول از امیرالمؤمنین علیه السلام در تحف العقول در منابع دیگر از ائمه دیگر نقل می شود. برخی روایات حضرت علی علیه السلام در منابع دیگر از رسول خدا صلی الله علیه و آله، امام سجاد علیه السلام، صادقین علیهم السلام، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام صادر می شود؛ حتی نقل قول پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از حضرت عیسی علیه السلام را به امام علی علیه السلام نسبت می دهد. (همان، ص ۲۱۰) مهم تر اینکه نمی توانیم با تبارشناسی روایات به پیشینه همه روایات تحف

العقول در منابع حدیثی شیعه دست یابیم. تبارشناسی نتایج چشمگیر دیگری نیز به دنبال دارد: نسبت دادن بعضی از روایات به غیر معصومین در منابع دیگر و ریشه غیرروایی برای آن، انتساب دوگانه بعضی از روایات به ائمه و به غیر از ائمه علیهم السلام در منابع متفاوت شیعه و اهل سنت، دست نیافتن رد و نشانی تعدادی از روایات در منابع بر این اساس ما با دو گونه از اقوال در تحف العقول روبه‌رو هستیم. دسته‌ای از روایات به حضرت علی علیه السلام اختصاص دارد و دسته‌ای از روایات به دیگران تعلق دارد. روایات سه دسته حاصل از تبارشناسی روایات ذیل عناوین «انتساب به غیر معصومین»، «انتساب دوگانه روایات به معصومین و دیگران» و «نوادری» می‌آید.

۳-۲-۱. انتساب روایات قصار حضرت علی علیه السلام به غیر معصومین در دیگر منابع

برخی از عبارات منقول از حضرت علی علیه السلام در تحف العقول، در واقع سخنان منسوب به امام علیه السلام است؛ برای مثال، حرانی عبارت «الْعِلْمُ قَائِدٌ وَالْعَمَلُ سَائِقٌ وَالنَّفْسُ حَرُونَ» را در تحف العقول از حضرت علی علیه السلام (همان، ص ۲۰۸) می‌آورد، در حالی که در تنبیه الخواطر این عبارت، قولی از حکماست. (ورام بن ابی فراس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۳) در بررسی صحت انتساب این سخن باید گفت که مؤلفان یکی از این دو منبع در انتساب این سخن به گوینده دچار اشتباه شده‌اند. از آنجا که سخنان حضرت علیه السلام در میان شیعیان شهرت فراوانی داشته، بعید است که ورام در قرن ششم کلام حضرت علی علیه السلام را به دیگری نسبت دهد. از این رو بر اساس تصریح مؤلف تحف العقول مبنی بر نقل مطالب هم‌سنخ با روایات، فرض دیگری قوت می‌گیرد که این سخن به دلیل تساهل مؤلف تحف العقول در نقل مطالب اخلاقی، کلام حکما در زمره سخنان حضرت علیه السلام جای گرفته است. شاهد دیگری که این فرض را قوت می‌بخشد، تفاوت در مضمون این کلام با سخن حضرت محمد صلی الله علیه و آله در مجازات النبویه درباره سه مؤلفه «علم» و «عمل» و «نفس» است (رضی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۹۶) که حاکی از تفاوت دیدگاه حکما با سخنان معصومین علیهم السلام است. همچنین، روایت ناظر به «مقایسه سخنی و بخیل» در تحف العقول (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۴)، در کتاب‌های العقل و فضله (ابن ابی‌الدنیا، ۱۴۱۳ق، ص ۳۳) و شعب الایمان (بیهقی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۰۷) از بشر بن الحارث الحافی و در انساب الأشراف (بلاذری، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۳۰۵) با اختلاف در الفاظ از طریق شیب

بن شبیه ابن المقفع از اکثم بن صیفی نقل می‌شود. به نظر می‌رسد عبارت مذکور نقلی تاریخی است که در *تحف العقول* دچار تصحیف^۷ شده است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۰)

جمله «وَلَوْ أَرَادَ اللَّهُ بِالنَّمْلَةِ صَلَاحًا مَا أَثْبَتَ لَهَا جَنَاحًا» عبارتِ آخرِ روایتی در *تحف العقول* است (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۱) که در شرح *نهج البلاغه* خطاب به ابومسلم (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص ۹۹ و ج ۱۳، ص ۶۳) یا از سوی وی (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۰۸) صادر می‌شود. دست یافتن به مرجعی غیرروایی برای روایات اهل لیبیة رضی الله عنہم پذیرش انتساب روایت به امام معصوم رضی الله عنہ را به پژوهش بیشتری نیازمند می‌کند.

۲-۲-۳. انتساب دوگانه روایات قصار حضرت علی رضی الله عنہ به ائمه رضی الله عنہم و دیگران

بعضی از روایات *تحف العقول* در منابع دیگر هم به امام معصوم رضی الله عنہ و هم به غیر معصوم منسوب است. چنین حالتی در پذیرش روایت از جانب امام معصوم رضی الله عنہ تردید به وجود می‌آورد و آن را نیازمند بررسی‌های جدی‌تری می‌کند.

در روایتی حضرت علی رضی الله عنہ به عبدالله بن عباس مرگ فرزندانشان را تعزیت می‌گویند. (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۰) این روایت در *عیون الحکم* بدون ذکر سبب صدور نقل می‌شود. (لیثی، ۱۳۷۶ش، ص ۴۸۶) در قرن چهارم، همین عبارت به نقل از سهل بن هارون در *البصائر و الذخائر* می‌آید. (توحیدی، بی تا، ج ۱، ص ۵) روایت «أَفْضَلُ عَلِيٍّ مَنْ شِئْتَ يَكُنْ أُسَيْرِكُ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۷) که قبلاً درباره آن سخن گفتیم^۸، علاوه بر نقل از معصوم رضی الله عنہ، در شرح *نهج البلاغه* ابن ابی الحدید، یک بار، مثل سخنی مشهور و ضرب المثل «و کان یقال» در توضیح روایتی درباره نیکویی بخشش (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۸، ص ۲۱۸) و بار دیگر ذیل «الحکم المنسوبة» می‌آید. (همان، ج ۲۰، ص ۲۲۵) نقل حرانی نیز نسبت به نقل ابن ابی الحدید، همان آسیب‌های متنی را دارد.

روایت «مَا رَأَيْتُ ظَالِمًا أَشْبَهَ بِمَظْلُومٍ مِنَ الْخَاسِدِ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۶) در قرن پنجم در *الفوائد المتتقاة و الغرائب الحسان* با زیاده در متن (صوری، ۱۴۰۷ق، ص ۴۹) به عنوان سخن یک اعرابی و در *شعب الأیمان* به عنوان کلام خلیل بن احمد

موجود است (بیهقی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۲۷۳)؛ همین روایت در منابع شیعه نیز به دو شکل نقل شده است: از یک سو در *کنز الفوائد* (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۳۶) با زیاده‌ای از امام علی علیه السلام و در *کشف الغمه* (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۵۷۲) با زیاده‌ای دیگر در زمره روایات امام جواد علیه السلام از سوی دیگر به عنوان قولی مشهور در دیگر منابع (رضی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۱۱؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۱۷)

مفهوم «برتری ذلت طاعت نزد خداوند نسبت به عزت برای همکاری در معصیت الهی» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۷) به چند شکل در منابع به چشم می‌خورد: ابتدا در قرن دوم در *وقعة الطف* به نقل از نعمان بن بشیر در باب «دخول مسلم علیه‌السلام الکوفة». (ابومخنف، ۱۴۱۷ق، ص ۱۰۱) سپس در قرن سوم در *التفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری*. (منسوب به امام حسن عسکری، ۱۴۰۹ق، ص ۵۵) همچنین در *الاحتجاج* از جانب سلمان فارسی در زمان حکومت بر مدائن و در پاسخ به نامه عمر بن خطاب. (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۱) در شرح *نهج البلاغه* (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲۴۹-۲۵۰) هم یک بار به نقل از سفیان ثوری در سیاقی متفاوت از دو روایت قبل و با زیاده و تحریف نسبت به *تحف العقول* و بار دیگر با سند زراهِ از امام باقر علیه السلام وی پس از ذکر عملی از حضرت علی علیه السلام این سخن را از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند. (همان، ج ۴، ص ۱۰۹-۱۱۰)

روایت «صبر بر تقوا» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۰) را کراجکی به عنوان سخن ابوذر غفاری نقل می‌کند. (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۵۰) همچنین عبارت «الْمَنِيَّةُ لَا الدَّيْبَةَ وَ التَّجْلُدُ لَا التَّبَلُّدُ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۷) در *نهج البلاغه* (رضی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۲۶) با اختلاف در الفاظ می‌آید^۹ و در وصیت اوس بن خزرج خطاب به فرزندش نیز عبارت «المنية و لا الدنيا و العتاب قبل العقاب و التجلد لا التبلد» وجود دارد. (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷، ص ۱۱۹)

۳-۲-۳. نوادر در روایات قصار حضرت علی علیه السلام

نوادر *تحف العقول* روایاتی است که فاقد پیشینه روایی در منابع متقدم است و حرانی آن را برای اولین بار در کتاب *تحف العقول* نقل می‌کند. این روایات به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه اول روایاتی است که فقط در منابع متقدم نیامده است و از *تحف*

العقول در برخی از منابع متأخر و معاصر راه می‌یابد. گروه دوم روایاتی است که تنها در خود *تحف العقول* باقی مانده است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۳)

شش روایت «بازداشتن نفس از چهار چیز» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۶ و ۲۲۲)، «زیاد ندانستن عمل خیر و قلیل ندانستن گناه» (همان، ص ۲۱۱)، «ذلیل محسوب شدن هر انسان تحت قدرت» (همان، ص ۲۱۵)، «پایدار کردن معرفت معبود در نفس» (همان، ص ۲۲۳)، «خوردن از راه دین» (همان، ص ۲۲۳) و «چهار نوع برادری و شیوه تعامل با هر برادر» (همان، ص ۲۴۵) از روایات منقول از حضرت علی علیه السلام در *تحف العقول* است که در منابع متقدم نیامده و از *تحف العقول* به منابع معاصر^{۱۰} راه یافته است. (همان، ص ۲۰۶، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۵ و ۲۲۳) همچنین، برخی از عبارات روایتی در خصوص «حب دنیا» (همان، ص ۲۱۵) نیز همین وضعیت را دارد. در این روایت، به جز جمله «حُبُّ الدُّنْيَا فَإِنَّهَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» که در منابع شیعه آمده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۳۳۹)، دیگر جملات آن در هیچ یک از منابع متقدم موجود نیست. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۳-۱۳۴)

چهارده روایت از روایات منقول حضرت علی علیه السلام نه تنها در هیچ یک از منابع متقدم وجود ندارد، بلکه به منابع متأخر^{۱۱} یا معاصر نیز راه نیافته است.^{۱۲} این روایات در دسته دوم نوادر قرار می‌گیرند. چنین وضعیتی را در صفحات آخر روایات قصار منقول از امام علیه السلام بیشتر شاهد هستیم؛ به طوری که شماری از روایات پی‌درپی در هیچ منبعی موجود نیست. علاوه بر روایات قبل، برخی از عبارات منقول در روایات نیز همین وضعیت را دارد؛^{۱۳} مثلاً برخی عبارات روایتی که ایام سه‌گانه را ذکر می‌کند، در این دسته قرار می‌گیرد. (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۰-۲۲۱)^{۱۴} در روایت «وَقَالَ ع لِرَجُلٍ تَجَاوَزَ الْحَدَّ فِي التَّقَشُّفِ يَا هَذَا أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ - وَأَمَا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ فَوَ اللَّهِ لَأَيُّدَأَلْكَ نِعْمَ اللَّهِ بِالْفِعَالِ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ أَيُّدَأَلِكَهَا بِالْمَقَالِ» (همان، ص ۲۲۲) نیز، فقط ابتدال در نعم الله را می‌توان در منابع روایی (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۳۵۷-۳۵۸) پیدا کرد که نسبت به *تحف العقول* دارای زیاده در ابتدای روایت، اختلاف در الفاظ و قلب است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۸)

۳-۳. منابع روایی کلمات قصار امام علی علیه السلام در تحف العقول

پیش از سخن از بحث اصلی باید گفت برخی از روایات موجود در *تحف العقول* برای «اولین بار» در منابع قرن چهارم و قرن‌های بعد نقل شده است: روایت «شریکان سه‌گانه در ظلم» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۶) در قرن چهارم در *الخصال* (صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۱۰۷) «تحدیر از کوتاه بودن دنیا و ترغیب به بهره‌برداری از آن در جهت آخرت» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۲) فقط در قرن پنجم در *نزهة الناظر* (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۴۹) روایت «وَقَالَ الصَّمْتُ حُكْمٌ...» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۳) در *نزهة الناظر* (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۰) به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت «حاملان علم» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۱) در *کنز الفوائد* (کراچکی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۰۹) و در *نزهة الناظر* (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۶۹) و روایت «نرم بودن کریم و سخت بودن لثیم» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۴) در *کنز الفوائد* (کراچکی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۸۲) و *تنبيه الخواطر* (ورام بن ابی فراس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۵۳). همچنین «انواع علم» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۸) در قرن چهارم (ابن بسطام، ۱۴۱۱ق، ص ۳؛ کراچکی، ۱۳۵۳ش، ص ۴۰؛ همو، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۰۹) روایات «گنج‌های بهشت» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۰)، «نوع نگاه به فقر و تنگدستی و ثروت و دارایی» (همان، ص ۲۰۶) و «تسلیم شدن در برابر بدبختی‌ها» (همان، ص ۲۰۱) در *التمحیص* (اسکافی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۸، ۶۶ و ۶۴) روایت «وجه تشابه انسان به ترازو» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۲) به صورت مقلوب، قرن هفتم در *کشف الغمة* (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۳۴۶)، به نقل از کتاب علی علیه السلام روایت «تشکر خداوند از بندگان خالص» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۴) در منابعی مربوط به نیمه اول قرن نهم (دیلمی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۶۳؛ همو، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۹۳؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۰۷) همچنین عبارت «خرید برده» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۴) از روایتی چند سطری نیز در قرن پنج در *شعب الایمان* (بیهقی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۴۴۴)

افزون بر این می‌توان بعضی از منابعی را که حرانی استفاده کرده است، شناسایی کرد. روایت «أَلَا إِنَّ الدَّلَّ فِي طَاعَةِ اللَّهِ أَقْرَبُ إِلَى الْعِزِّ مِنَ النَّعَاوِنِ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۷) در این ساختار و با کلمه «اقرب» برای نخستین بار در شرح ابن

ابن الحدید از امام باقر علیه السلام ذیل باب «فصل فی ذکر المنحرفین عن علی» نقل می‌شود. (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۰۹-۱۱۰) مجلسی (۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۳۳۵) نیز این روایت را به نقل از ابن ابی الحدید می‌آورد. بر این اساس می‌توان دو فرض را مطرح کرد: فرض اول مبنی بر استفاده مؤلف *تحف العقول* از شرح *نهج البلاغه* ابن ابی الحدید و فرض دوم مبنی بر استفاده حرانی و ابن ابی الحدید از منبع مشترک. فرض دوم نیازمند بررسی جدی‌تر است.

همچنین، کتاب *دستور معالم الحکم و مآثور مکارم الشیم من کلام امیرالمؤمنین علی ابن ابیطالب* از منابع قرن پنجم یکی دیگر از منابع احتمالی حرانی است؛ زیرا افزون بر وجود تعداد زیادی از روایات *تحف العقول* در این کتاب که به دلیل ماهیت کتاب امری طبیعی است، روایتی را می‌توان یافت که فقط در این منبع، مثل روایت *تحف العقول* نقل شده است. القضاعی روایت «توصیف بندگان حق طلب» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۰) را به صورت کامل و یکجا، فقط با یک اختلاف^{۱۵} در کتاب خود (القضاعی، ۱۴۰۵ق، ص ۵۹) نقل کرده است.^{۱۶} این احتمال هم وجود دارد که القضاعی از کتاب حرانی بهره برده باشد. پذیرش هر کدام از این احتمال‌ها با تعیین دقیق زمان نگارش کتاب *تحف العقول* صورت خواهد یافت.

۳-۱. روایات قصار حضرت علی علیه السلام در منابع شیعه

در مستندسازی روایات قصار حضرت علی علیه السلام، اولین منبعی را که روایت در آن نقل شده است، در نظر گرفتیم؛ چنانچه روایت با اسناد متفاوتی در منابع دیگری، مانند آثار صدوق، طوسی و مفید موجود بود، به آن منابع نیز توجه کردیم. گاه نیز روایتی در آثار متفاوت شیخ صدوق مستند می‌شود که آن را نیز ذکر کردیم. در جدول زیر همه منابعی که روایات قصار حضرت علی علیه السلام در آن آمده است، ارائه می‌دهیم. چنان‌که مشاهده می‌کنیم، بیشتر روایات در منابع قرن چهار تا شش است؛ یعنی حرانی از منابع قرن‌های اول کمتر بهره برده است.

منابع	قرن	فراوانی	منابع	قرن	فراوانی
کتاب سلیم بن قیس الهمدانی	۱	۳	دعائم الاسلام	۴	۲
صحیفه امام رضا	۲	۳	طب الائمة	۴	۵
وقعة الطف	۲	۲	ثواب الاعمال و عقاب الاعمال	۴	۱
اصول ستة عشر	۳	۲	تفسیر العیاشی	۴	۱
وقعة الصنفین	۳	۲	شرح الأخبار فی فضائل الائمة الأطهار	۴	۱
المحاسن	۳	۳	روضة الواعظین	۵	۳
قرب الاسناد	۳	۲	أمالی طوسی	۵	۷
الزهد	۳	۱	نزهة الناظر حلوانی	۵	۸
تفسیر القمی	۳	۴	کنز الفوائد	۵	۶
التفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری	۳	۲	معدن الجواهر	۵	۳
التمحیص	۴	۵	أمالی مفید	۵	۷
خصائص الائمة	۴	۴	الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد	۵	۱
نهج البلاغه	۴	۱۹	جامع الاخبار	۶	۲
من لا یحضره الفقیه	۴	۶	تنبيه الخواطر	۶	۶
الكافی	۴	۴۴	عیون الحكم و المواعظ	۶	۴
كمال الدین و تمام النعمة	۴	۲	تصنيف غرر الحكم	۶	۷
الجعفریات	۴	۴	الاحتجاج	۶	۱
الخصال	۴	۱۱	مشكاة الانوار	۶	۱
فضائل امیر المؤمنین ابن عقده	۴	۱	كشف الغمة	۷	۲
معانی الأخبار	۴	۱	الدرالنظیم	۷	۱
امالی صدوق	۴	۷	عادة الداعی	۹	۱
التوحید صدوق	۴	۵	الارشاد القلوب	۹	۱
عیون اخبار الرضا	۴	۳	بحار الانوار به نقل از مطالب السؤال	۱۱	۱

۳-۳-۲. روایات قصار حضرت علی علیه السلام در منابع اهل سنت

بعضی از روایات قصار حضرت علی علیه السلام در تحف العقول را فقط می‌توانیم در منابع اهل سنت رصد کنیم؛ یعنی این روایات در منابع شیعه نیست. گاهی به همه روایت و گاهی، فقط به جملاتی از آن در منابع اهل سنت دست می‌یابیم. بعضی روایات دیگر نیز بیش از آنکه در منابع شیعه رصدکردنی باشد، در منابع اهل سنت امکان پیگیری دارد.

«کسی که حرام باعث غلبه بر صبرش نشود و حلال، وی را از شکر باز ندارد» به‌عنوان نشانه زاهد (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۰)، کلامی منسوب به حضرت علی علیه السلام است که در منابع به چند صورت وجود دارد: عین همین عبارت از زهری در جامع العلوم و الحكم، ضمن بیان منقولات متفاوتی راجع به زهد و پس از نقل سخنی از حضرت علی علیه السلام در علامات زهد (حنبلی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۱۸۳) صورت مقلوب همین عبارت با لفظ «قیل» منسوب به زهری در شرح نهج البلاغه (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۸، ص ۲۴۹) به‌عنوان نشانه زاهد و بدون ذکر گوینده سخن در شرح الکافی ملاحظه (مازندرانی، ۱۰۸۱ق، ج ۱۱، ص ۴۰۵) همچنین، در نهج البلاغه (رضی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۶) و روضة الواعظین (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۴۳۴) کلامی از امیرالمؤمنین علیه السلام در معنای زهد می‌آید که عباراتی از آن با عبارات منقول از امام علیه السلام در تحف العقول هم‌معناست.^{۱۷}

فرازهای «الْمَرْتَبَةُ الرَّجُلِ عَقْلُهُ وَ صَدْرُهُ خِرَانَةٌ سِرِّهِ وَ التَّنَبُّتُ حَزْمٌ وَ الْفِكْرُ مِرَاةٌ صَافِيَةٌ، الْجِلْمُ سَجِيَّةٌ فَاضِلَةٌ، وَ الْإِعْتِبَارُ مُنْذِرٌ صَالِحٌ» از روایتی در تحف العقول (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۱-۲۰۲) در دستور معالم الحكم و ماثور مكارم الشيم من كلام أمير المؤمنين علي ابن أبي طالب (القضاعي، ۱۴۰۵ق، ص ۱۴-۱۹) می‌آید. عبارات ناظر به «خرید برده» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۴) در قرن پنجم در شعب الایمان (بیهقی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۴۴۴) نقل می‌شود و چند سطر ابتدایی روایت «سه گانه بودن ایام» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۰-۲۲۱)، فقط در حلیة الاولیاء در «باب الحسن البصری» (ابونعیم، ۱۴۰۵ق، ص ۴۳۸)، با تحریف نسبت به تحف العقول مستند می‌شود. مابقی عبارات این روایت نیز در هیچ منبعی به دست نمی‌آید.

در چند جا نیز روایات بیش از آنکه در منابع شیعه رصدکردنی باشد، در منابع اهل سنت امکان پیگیری دارد. روایت حضرت علی (ع) در تحف العقول درباره «سپری کردن زندگی در خوف و رجا» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۲)، در قرن سوم در منابع اهل سنت به نقل از مسلم بن یسار ذکر می شود؛ اگرچه برخی عبارات آن در الکافی (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷) به نقل از امام صادق (ع) می آید. (ابن ابی الدنیا، ۱۴۰۸ق، ص ۹۸) همچنین، بیشتر عبارات روایت «جزای ترس از وعید و دنیاطلبی» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۳) در منابع اهل سنت می آید. جمله اول روایت در الاستیعاب (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۸۳) از قتاده، خطاب به عمر^{۱۸} و برخی از عبارات روایت در دستور معالم الحکم می آید. (القضاعی، ۱۴۰۵ق، ص ۳۲)^{۱۹} در منابع شیعه، لیثی فقط جمله اول روایت را نقل می کند. (۱۳۷۶، ص ۴۵۵)

روایت دال بر «حقوق مؤمن» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۲) را حسین بن سعید اهوازی به نقل از پیامبر اکرم (ص) می آورد. (اهوازی کوفی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۱) این روایت در منابع اهل سنت، در منابع متعددی می آید؛^{۲۰} از جمله در قرن سوم، احمد بن حنبل روایت را از نبی اکرم (ص) ذکر می کند (بی تا، ج ۱، ص ۴۳۹) و در قرن دوم نیز طیلسی سبب نشر آن را نقل می کند. (بی تا، ص ۳۳) همه منابع اهل سنت در مقایسه با تحف العقول دارای نقصان است و محور آخر روایت را ندارد.

با جستجویی که در منابع اهل سنت^{۲۱} صورت گرفت، تنها ۳۴ روایت از روایات تحف العقول در منابع اهل سنت نیز موجود است.

منابع اهل سنت	فراوانی	منابع اهل سنت	فراوانی
دستور معالم الحکم	۱۱	فیض القدير	۱
شرح نهج البلاغه	۱۳	عائشه در الرياض النضرة فی مناقب العشرة	۱
جامع بیان العلم و فضله	۳	کشف النطاء	۲
جامع العلوم والحکم	۱	شرح معانی الآثار	۱
ادب المفرد	۱	التمهید، ابن عبدالبر	۱
مصنف ابن ابی شیبہ	۴	مسند احمد	۲
مجمع الزوائد	۱	مسند ابن الجعد	۱

فرآوانی	منابع اهل سنت	فرآوانی	منابع اهل سنت
۱	مسند ابو داود	۱	السنن الترمذی
۱	مسند ابن الجعد	۲	مصنف عبدالرزاق
۱	مسند ابویعلی	۲	العقل و فضله
۱	الاستیعاب	۴	منهاج البراعة
۱	انساب الاشراف	۸	شعب الایمان
۱	المسند، احمد بن حنبل	۲	جامع الصغیر
۱	الأحاد و المثانی - الضحاک	۴	کنز العمال
۱	الفوائد المتتمة والغرائب الحسان	۱	المعیار و الموازنه
۱	مسند الشهاب	۱	تذکره الموضوعات

۴. نتیجه گیری

ابن شعبه در کتاب *تحف العقول*، روایات را در دو بخش روایات طوال و قصار و بدون ذکر سند نقل می کند. وی در مقدمه اظهار می کند که سخنان هم سنخ با روایات ائمه علیهم السلام را نقل می کند. جداسازی این دو گونه اقوال نیازمند تبارشناسی روایات کتاب است. تبارشناسی ۱۵۸ روایت قصار حضرت امیرالمؤمنین در *تحف العقول* نتایج درخور توجهی از سبک روایی مؤلف در بخش متن به دنبال دارد:

۱. حرانی روایات را با آسیب های متنی فراوانی نقل می کند. شیوه نقل وی در چند حالت بیشتر از دیگر موارد جلب توجه می کند: نقل به معنا، تغییرات جزئی در متن روایات «با توجه به هدف مؤلف» و «تحریف عمدی و هدفمند» در کلیدواژه اصلی روایت.

۲. وی چند روایت از منابع مختلف یا از یک منبع را با یکدیگر پشت سرهم آورده و در قالب یک روایت ارائه می دهد یا یک روایت را تقطیع کرده و در چند جا جای گذاری می کند.

نقل روایت در *تحف العقول* از لحاظ سند نیز ویژگی های مهمی دارد. تبارشناسی قصار حضرت علی علیه السلام در *تحف العقول*، دو گونه کلام را به دست می دهد: روایات حضرت علی علیه السلام و ائمه اطهار علیهم السلام و کلام غیر معصومین. نتیجه تبارشناسی را در چند

دسته می توان ارائه داد:

۱. منتسب نبودن برخی از روایات به امام معصوم (ع) در منابع دیگر. دو روایت «الْعِلْمُ قَائِدٌ وَ...» و «مقایسه سخی و بخیل» در منابع دیگر به غیر معصومین منتسب است.

۲. انتساب دوگانه برخی از روایات به امام معصوم (ع) و دیگران در منابع دیگر. پنج روایت «تعزیت به عبدالله بن عباس»، مفهوم «برتری ذلت طاعت نزد خداوند نسبت به عزت برای همکاری در معصیت الهی»، «صبر بر تقوا»، «أَفْضَلُ عَلَيَّ مَنْ شِئْتَ يَكُنْ أَسِيرَكَ» و «مَا رَأَيْتُ ظَالِمًا أَشْبَهَ بِمَظْلُومٍ مِنَ الْخَاسِدِ» در منابع دیگر به هم به ائمه (ع) و هم به غیر ایشان منسوب است.

۳. فاقد پیشینه بودن در منابع روایی متقدم و راه نیافتن بعضی از آن‌ها در منابع متأخر. بیست روایت در منابع دیگر موجود نیست که شانزده روایت از آن به منابع متأخر و معاصر نیز راه پیدا نکرده است.

روایات در ۴۸ منبع روایی شیعه مستند می شود. برخی از روایات موجود در تحف العقول برای «اولین بار» در منابع قرن چهار و قرن‌های بعد نقل شده است. همچنین ۳۴ روایت در بیست منبع اهل سنت وجود دارد. هشت روایت نیز، فقط در منابع اهل سنت آمده است. احتمالاً دو کتاب شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید و کتاب دستور معالم الحکم و ماثور مکارم الشیم من کلام امیر المؤمنین علی ابن ابیطالب از منابعی است که حرانی در کتاب خود از آن‌ها بهره برده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «لَا يَجِدُ عَيْدٌ طَعْمَ الْإِيْمَانِ...» (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۰۶ و ۲۲۲-۲۲۳)، «مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يَمْنَعَ نَفْسَهُ...» (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۰۷ و ۲۱۸)

۲. جست‌وجوی روایات در منابع شیعه به وسیله نرم‌افزار جامع‌الاحیث و در منابع اهل سنت، در نرم‌افزار اهل بیت انجام دادیم. در صورت نیافتن روایت در در منابع شیعه و منابع روایی اهل سنت به منابع غیرروایی اهل سنت توجه کردیم. چنانچه روایت در هیچ‌یک از منابع در دو نرم‌افزار مذکور موجود نبود، از نرم‌افزار مکتبه‌الشمائله استفاده کردیم.

۳. به نظر می‌رسد سبک روایی مؤلفان در منابع روایی به همین شیوه است و پیگیری یک روایت در

منابع روایی مختلف، نتیجه یکسانی ندارد. به این معنا که رصد یک روایت منجر به دستیابی به نقل‌های یکسان از آن روایت در منابع متفاوت نمی‌شود؛ برای مثال وقتی روایت «قُرِنَتِ الْهَيْبَةُ بِالْخَيْبَةِ وَ الْخَيَاءُ بِالْجِرْمَانِ وَ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَلْيَطْلُبْهَا وَ لَوْ فِي أَيْدِي أَهْلِ الشَّرِّ» (همان، ص ۲۰۱) جست‌وجو می‌کنیم، نتیجه توجه بر انگیزی به دنبال دارد: باهم آبی توصیه به بهره‌گیری از زمان و دو فراز اول روایت در نهج البلاغه (رضی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۷۱) تشابه لفظی و معنوی زیاد در نزهة الناظر: «الْهَيْبَةُ خَيْبَةٌ وَ الْفُرْصَةُ تَمَرٌ مَرَّ السَّحَابِ وَ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ، فَخَلِدِ الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنْ أَهْلِ النَّفَاقِ» (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۴۲) اختلاف با مالی طوسی: «وَ الْفُرْصَةُ خُلْسَةٌ وَ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ، فَاطْلُبُوهَا وَ لَوْ عِنْدَ الْمُشْرِكِ، تَكُونُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلُهَا» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۲۴) نقل دو فراز اول روایت از حضرت علی علیه السلام در جامع بیان العلم و فضله (ابن عبدالبر، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۹۱)

از سوی دیگر «حکمت گمشده مؤمن» در الکافی از امام باقر علیه السلام می‌آید. (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵، ص ۳۹۹) فراز دوم این محور نیز فقط در مفهوم با روایت تحف العقول همراهی می‌کند: «فَخَيْبَتَا وَجَدَ أَحَدُكُمُ ضَالَّةً فَلْيَأْخُذْهَا» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵، ص ۳۹۹) در مجموعه ورام فراز دوم به صورت «فَالْتَقِفْهَا وَ لَوْ مِنْ أَقْوَاهِ الْمُشْرِكِينَ» از امیرالمؤمنین علیه السلام وجود دارد. (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۸۱) بعضی آن را با تغییراتی در الفاظ به پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهند. (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۸۱؛ شهید ثانی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۷۳) مجلسی هم سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله را به نقل از شیخ طوسی را از طریق حضرت علی علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله مسند می‌سازد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۹۹) ابن ماجه در سنن خود، طلب کردن حکمت را با زیاده به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌آورد. (بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۹۵)

۴. کراچکی نیز آن را به عنوان سخن ابوذر غفاری بیان کرده است. (کراچکی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰۵)
 ۵. «وَ قَالَ عَ أَوَّلُ إِعْجَابِ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ فَسَادَ عَقْلِهِ مِنْ غَلَبِ لِسَانِهِ أَمِنَهُ مَنْ لَمْ يُصْلِحْ خَلْقَهُ كَثُرَتْ بَوَائِقُهُ مِنْ سَاءِ خَلْقِهِ مَلَأَ أَهْلُهُ رَبَّ كَلِمَةَ سَلَبَتْ نِعْمَةَ الشُّكْرِ عِصْمَةً مِنَ الْفِتْنَةِ الصَّيَانَةُ رَأْسُ الْمُرْوَةِ شَفِيعُ الْمُذْنِبِ خُضُوعُهُ أَصْلُ الْحَزْمِ الْوُقُوفُ عِنْدَ الشُّبْهَةِ فِي سَعَةِ الْأَخْلَاقِ كُنُوزُ الْأَرْزَاقِ»

۶. فراز ابتدایی در الکافی با اختلاف در الفاظ وجود دارد. (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۶۳) عبارت «مَنْ سَاءَ...» نیز در غرر الحکم می‌آید. (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶ش، ۲۶۴) «رَبِّ كَلِمَةَ سَلَبَتْ نِعْمَةَ» نیز در کتب قرن چهارم در نهج البلاغه (رضی، ۱۴۰۴ق، ص ۵۶۴) و من لایحضر (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۸۸) همراه با زیاده است. روایت در من لایحضر، وصیتی طولانی از حضرت، خطاب به محمد بن حنفیه است. «الصَّيَانَةُ رَأْسُ الْمُرْوَةِ» نیز در عیون الحکم (لیثی، ۱۳۷۶، ص ۳۳) موجود است. عبارت «شَفِيعُ الْمُذْنِبِ خُضُوعُهُ» در قرن هفتم در الدر النظیم (شامی، ۱۴۲۰ق، ۳۷۴) و «أَصْلُ الْحَزْمِ...» را نیز با تحریف در عیون الحکم نقل می‌شود. (لیثی، ۱۳۷۶ش، ص ۴۷۰) فراز آخر نیز در خطبه وسیله از امام باقر علیه السلام به نقل از حضرت علی علیه السلام در الکافی می‌آید. (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۵، ص ۷۲)

۷. تغییر در ضبط کلمات به چیزی که به آن مناسبت دارد و غیر عمدی صورت می‌گیرد که در اثر

خطای دیداری یا شنیداری به وجود می‌آید. (صدر، ۱۳۵۴ق، ص ۳۰۴-۳۰۵)

۸. ذیل ویژگی‌های متنی روایات قصار حضرت علی (ع) آمده است.

۹. «الْمَنِيَّةُ وَالْأَدْبِيَّةُ وَالْتَّقَلُّ وَالْأَتْوَسُّلُ وَمَنْ لَمْ يُعْطَ قَاعِدًا لَمْ يُعْطَ قَائِمًا».

۱۰. پنج روایت اول در الحیة (حکیمی، ۱۳۸۰ش، ج ۵، ص ۲۹۴؛ ج ۱، ص ۲۰۲، ۵۳۰ و ۶۷۷؛ ج ۲،

ص ۵۱۳-۵۱۴) و روایت ششم در مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۱۵۳-

۱۵۴) می‌آید.

۱۱. مجلسی این روایات را یک بار در بحار الانوار نقل کرده است. وی تمام روایت قصار حضرت

علی (ع) را به صورت پی‌درپی از تحف العقول را ذیل باب «ما جمع من جوامع کلم امیرالمؤمنین صلی

الله علیه و علی ذریته» آورده است و در هیچ‌یک از بخش‌های دیگر کتاب این روایات را ذکر نکرده

است. لذا نقل روایات در این قالب در بحار الانوار به‌عنوان نقل در منابع متأخر در نظر گرفته نشده

است. (نک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۵۸۳۶)

۱۲. روایات دال بر «صبر، کلید پیروزی» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۷)، «حب وطن، عامل آبادانی»

(همان، ص ۲۰۷)، «انتقام گرفتن به ناحق» (همان، ص ۲۰۷)، «عوامل بزرگی شأن و مقام و عوامل تباه

ساختن بزرگی و عظمت» (همان، ص ۲۱۵)، «آثار پوشیدن لباس علم» (همان‌جا)، «تعجب از عملکرد

انسان نسبت به روزی مقدر» (همان، ص ۲۱۵)، «توصیه‌های امام به کمیل» (همان، ص ۲۱۷-۲۱۸)، «مدارا

نکردن با انسان شایسته مدارا، نشانه عدم حکمت» (همان، ص ۲۱۸)، «شقی دانستن انسانی که عظمت

الهی را نبیند یا آن را کوچک شمارد» (همان‌جا)، «عوامل به دست آوردن دل دوست و زدودن کینه از

دل دشمن» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۱۸)، «نشانه‌های کامل شدن مروت» (همان، ص ۲۲۳)، «احتساب

گناه مضاعف برای استغفار همراه با ارتکاب گناه» (همان، ص ۲۲۳)، «فرارسیدن اجل معین، عاملی برای

کفایت از بهره‌مند نشدن از حرز» (همان، ص ۲۲۴) و روایت «أَوَّلُ الْقَطِيعَةِ السَّجَا وَ لَأ تَأْسُ أَحَدًا إِذَا كَانَ

مَلُوكًا أَفْحِحُ الْمُكَافَاةَ الْمُجَازَاةَ بِالْإِسَاءَةِ كَثِيرٍ» (همان، ص ۲۱۴) روایاتی است که در هیچ‌یک از منابع موجود

نیست. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۷-۱۳۸)

۱۳. عبارات «بَخْسَ مَرُوءَتِهِ مَنْ ضَعْفَ يَقِينِهِ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۱)، «عَجِبْتُ لِأَقْوَامٍ يَحْتَمُونَ الطَّعَامَ

مَخَافَةَ الْأَذَى كَيْفَ لَا يَحْتَمُونَ الذَّنُوبَ مَخَافَةَ النَّارِ» (همان، ص ۲۰۴)، «مَنْ كَانَ مِنْ قَوْتِ الدُّنْيَا لَا يَشْبَعُ لَمْ

يَكْفِهِ مِنْهَا مَا يَجْمَعُ وَمَنْ سَعَى لِلدُّنْيَا فَاتَتْهُ وَمَنْ قَعَدَ عَنْهَا أَتَتْهُ إِنَّمَا الدُّنْيَا ظِلٌّ مَمْدُودٌ إِلَى أَجَلٍ مَعْدُودٍ»

(همان، ص ۲۱۳)، «مَنْ غَلَبَ لِسَانَهُ أَمِنَهُ مَنْ لَمْ يُصْلِحْ خَلْقَهُ كَثُرَتْ بَوَائِقُهُ» و «الشُّكْرُ عَصْمَةٌ مِنَ الْفِتْنَةِ»

(همان، ص ۲۱۴)، «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْطُرْ عَلَى أَوْلِيَائِهِ مَا فِيهِ نَجَاتُهُمْ إِذْ دَلَّهْمُ عَلَيْهِ وَ لَمْ يَقْسَطْهُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ

لِعِصْيَانِهِمْ إِيَّاهُ إِنْ تَابُوا إِلَيْهِ» (همان، ص ۲۲۳) و «و حُكْمٌ وَ السُّكُوتُ سَلَامَةٌ وَ الْكَيْتْمَانُ طَرْفٌ مِنَ

السَّعَادَةِ» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۲۳) نیز در شمار نوادر است. (بنائی و لطفی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۸)

۱۴. فقط عبارات ابتدایی روایت در *حلیة الاولیا* در «باب الحسن البصری» با تحریف موجود است. (ابونعیم، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۱۳۸)

۱۵. راجع: وراج

۱۶. روایت با اختلافاتی ناشی از نقصان و زیاده در انتهای روایت در باب «الحکم المنسوبه» شرح ابن ابی الحدید جای می گیرد. (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۵۷) همچنین این روایت با اختلافاتی بخش هایی از خطبه ۸۳ نهج البلاغه است. (رضی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۹-۱۱۰)

۱۷. «أَيُّهَا النَّاسُ الزَّهَادَةُ... فَلَا يَغْلِبُ الْحَرَامَ صَبْرُكُمْ وَلَا تَنْسَوُا عِنْدَ النَّعْمِ شُكْرَكُمْ»

۱۸. «و روی عن خولة هذه يوسف بن عبدالله بن سلام وقال فيها خويولة وكذلك قال فيها معمر خويولة. وقد روی خلیل بن دلج، عن قتادة، قال: خرج معمر من المسجد ومعه الجارود العبدی، فإذا بامرأة ببرزت علی ظهر الطريق، فسلم علیها عمر، فردت علیه السلام وقالت: هیهات یا عمر، عهدتک وأنت تسمى عمیرا فی سوق عکاظ ترعی الضأن بعصاک، فلم تذهب الأيام حتی سمیت عمر، ثم لم تذهب الأيام حتی سمیت امیر المؤمنین، فاتق الله فی الرعیة واعلم أنه من خاف الوعید قرب علیه البعید. ومن خاف الموت خشی علیه الفوت. فقال الجارود: قد أكثرت أیتها المرأة علی امیر المؤمنین. فقال عمر: دعها، أما تعرفها! فهذه خولة بنت حکیم امرأة عبادة بن الصامت التي سمع الله قولها من فوق سبع سماوات، فعمرو والله أحق أن یسمع لها».

۱۹. «ومن قعد عنها آتته ومن نظر إليها أعمته ومن نظر بها بصرته. امرؤ عمل صالحا وقدم خالصا واكتسب مذخورا واجتنب محذورا وبنى غرضا واحرز عوضا کابر هواه وكذب مناه وجعل الصبر مطیة نجاته والتقوى علة وفاته».

۲۰. علی بن الجعد (م. ۲۳۰) در *مسند ابن الجعد* (جوهری، ۱۴۱۷ق، ص ۳۹۸)، ابن ابی شیبیه (م ۲۳۵) در *المصنف* (۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۲۵۶) و ابویعلی در *مسند ابویعلی* (بی تا، ج ۱۰، ص ۴۴۱)، طبرانی در *الدعاء* (م ۳۶۰) با چند سند (۱۴۱۳ق، ص ۵۵۶) روایت را از پیامبر ﷺ نقل می کنند.

۲۱. جستجو در منابع اهل سنت وسیله نرم افزار اهل بیت علیهم السلام صورت گرفت. قابل ذکر است استناد به شروح نهج البلاغه بیشتر در مواقعی است که روایت در دیگر منابع موجود نباشد.

منابع

۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة*، قم: دار سید الشهداء للنشر، ۱۴۰۵ق.

۲. ابن ابی شیبیه الکوفی، *المصنف*، تحقیق و تعلیق سعید اللحام، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۹ق / ۱۹۸۹م.

۳. ابن ابی الدنیا، *الحسن الظن بالله*، تحقیق مخلص محمد، بی جا: بی نا، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م.

۴. _____، *العقل و فضله*، تحقیق محمد الصغیر لطفی، بی جا: مؤسسه کتب الثقافیة، ۱۴۱۳ق.

۵. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة لابن أبی الحدید، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
۶. ابن بسطام، عبدالله و حسین، طب الأئمة علیهم السلام، تحقیق محمدمهدی خرسان، قم: دار الشریف الرضی، ۱۴۱۱ق.
۷. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، بیروت: دار صدر، بی تا.
۸. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد بجاوی، بیروت: دارالجبیل، ۱۴۱۲ق.
۹. —، جامع بیان العلم و فضله، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۳۹۸ق.
۱۰. ابن عبدالوهاب، حسین، عیون المعجزات، قم: مکتبه الداوری، بی تا.
۱۱. ابن فهد حلّی، احمد بن محمد، عده الداعی و نجاح الساعی، تحقیق و تصحیح احمد موحدی قمی، بی جا: دار الکتب الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
۱۲. ابن ماجه، السنن، بی جا: بی تا، بی تا.
۱۳. ابو مخنف کوفی، لوط بن یحیی، وقعة الطفّ، تحقیق محمدهادی یوسفی غروی، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۱۴. ابو نعیم، احمد بن عبدالله، حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۵ق.
۱۵. أبو یعلی الموصلی، مسند أبی یعلی، تحقیق حسین سلیم أسد، بی جا: دار المأمون للتراث، بی تا.
۱۶. اخلاقی، رجب، بررسی و نقد مبانی و مصادیق قاعده الاجارة احد معایش العباد، پایان نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، مجتمع آموزش عالی مشهد مقدس، استاد راهنما: محمد نوروزی، ۱۳۹۶ش.
۱۷. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ق.
۱۸. اسکافی، محمد بن همام بن سهیل، التمهیص، تحقیق مدرسه امام مهدی علیه السلام، قم: مدرسه الامام المهدي علیه السلام، ۱۴۰۴ق.
۱۹. امین، محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دار التعارف، ۱۴۰۳ق.
۲۰. انصاری قمی، حسن، جستارهای تاریخی درباره تشیع، تهران: حکمت، ۱۳۹۶ش.
۲۱. اهوازی کوفی، حسین بن سعید، الزهد، قم: المطبعة العلمیه، ۱۴۰۲ق.
۲۲. ایزدی فر، علی اکبر و همکاران، «بررسی اعتبار روایات تحف العقول»، رهیافت های در علوم قرآن و حدیث، شماره ۹۶، ۱۳۹۵ش، ص ۲۹-۵۱.
۲۳. ایزدی فر، علی اکبر و همکاران، «بررسی اعتبار تحف العقول»، علوم قرآن و حدیث، شماره ۹۶، ۱۳۹۵ش، ص ۲۹-۵۱.

۲۴. برقی، احمد بن محمد بن خالد، *المحاسن*، قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ق.
۲۵. بصیرت، علی، *اندیشه‌نامه کلامی ابن شعبه حرانی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف حدیث، استاد راهنما: سید اکبر موسوی تینانی، ۱۳۹۷ش.
۲۶. بلاذری، احمد بن یحیی، *انساب الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض الزرکلی، بیروت: دار الفکر، بی تا.
۲۷. بنائی، هاجر و لطفی، سید مهدی، *تبارشناسی روایات قصار تحف العقول*، دو فصلنامه علمی *مطالعات فهم حدیث*، شماره ۱۲، ۱۳۹۹ش، ص ۱۲۵-۱۴۳.
۲۸. بیهقی، احمد بن الحسین، *شعب الایمان*، تحقیق ابی هاجر محمدالسعید بن بسیونی زغلول / تقدیم دکتور عبدالغفار سلیمان البنداری، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م.
۲۹. پسندیده، حسین، «بررسی مقایسه‌ای عهدنامه مالک اشتر در سه کتاب نهج البلاغه، تحف العقول و نهایة العرب»، *فصلنامه علوم حدیث*، شماره ۱۷، ۱۳۹۱ش، ص ۲۰۷-۲۲۸.
۳۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*، قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۶۶ش.
۳۱. توحیدی، ابوحیان، *البصائر و الذخائر*، بی جا: موقع الوراق، بی تا.
۳۲. جمعی از علما، *الاصول الستة عشر*، قم: دار الشبستری للمطبوعات، ۱۳۶۳ق.
۳۳. جوهری، علی بن الجعد بن عبید، *مسند ابن الجعد*، روایة و جمع: ابی القاسم عبدالله بن محمد البغوی، به مراجعه و تعلیق و فهرست الشیخ عامر أحمد حیدر، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
۳۴. حر عاملی، *امل الامل*، بی جا: بی نا، بی تا.
۳۵. _____، *وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۴۰۹ق.
۳۶. _____، *الفصول المهمة فی أصول الأئمة*، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، ۱۴۱۸ق.
۳۷. حرانی، حسن بن علی، *تحف العقول*، تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳ش.
۳۸. حزائنی، خلود، نقد و بررسی احادیث امام صادق علیه السلام (از وصیت عبدالله بن جندب تا صفت خروج از ایمان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه چمران، اهواز، استاد راهنما: قاسم بستانی، ۱۳۹۶ش.
۳۹. حسینی عاملی، جواد بن محمد، *مفتاح الكرامة فی شرح قواعد الاعلامه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۴۱۹ق.
۴۰. حکیمی، محمدرضا و همکاران، *الحیة*، ترجمه احمد آرام، تهران: فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.
۴۱. حلوانی، حسین بن محمد، *نزهة الناظر و تنبیه الخاطر*، تحقیق مدرسه الامام المهدي علیه السلام، قم: مدرسه الامام المهدي علیه السلام، ۴۰۸ق.
۴۲. حمیری، عبدالله بن جعفر، *قرب الأسناد*، تصحیح مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۳ق.
۴۳. حنبلی، عبدالرحمن بن احمد، *جامع العلوم والحکم فی شرح خمسين حديثا من جوامع الکلم*، تحقیق شعیب الأرنؤوط، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۱م.

۴۴. خمینی، روح الله، کتاب الطهارة، قم: مؤسسه حکمت، ۱۳۷۶ش.
۴۵. دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب إلى الصواب، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۴۶. —، أعلام الدین فی صفات المؤمنین، تحقیق مؤسسه آل البيت (ع)، قم: آل البيت (ع)، ۱۴۰۸ق.
۴۷. راوندی، قطب الدین، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة، تحقیق السید عبداللطیف الکوهدکمری، قم: مکتبه آیت الله المرعشی العامه، ۱۴۰۶ق.
۴۸. رحیمی، زهرا، بررسی سندی و دلالی روایات امام علی (ع) در کتاب تحف العقول در خصوص صبر، تقوا و حسن خلق، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اصول الدین، شعبه دزفول، استاد راهنما: سید یوسف محفوظی موسوی، ۱۳۹۶ش.
۴۹. رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة، تحقیق صبحی صالح، قم: هجرت، ۱۴۰۴ق.
۵۰. —، المعجازات النبویه، تحقیق مهدی هوشمند، قم: دار الحدیث ۱۴۲۲ق.
۵۱. سبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، بی تا.
۵۲. سپاسی، طیبه، ترجمه و تحقیق حدیث جوامع الاشرایع از امام رضا (ع) و بررسی احکام فقهی مستفاد از آن، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه قم، استاد راهنما: سید محمدجواد وزیری فرد، ۱۳۸۸ش.
۵۳. شامی، یوسف بن حاتم، الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللهمیم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۰ق.
۵۴. شایسته نژاد، علی اکبر، «جایگاه تحف العقول در منابع روایی شیعه»، علوم حدیث، شماره ۱ و ۲، ۱۳۹۰ش، ص ۲۴۵-۲۶۱.
۵۵. شوشتری، نورالله بن شریف الدین، مجالس المؤمنین، بی جا: بی نا، بی تا.
۵۶. شهید ثانی، زین الدین بن علی، منیه المرید، تحقیق رضا مختاری، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ق.
۵۷. صالحی انصاری، احمد، بررسی و نقد احادیث پیامبر (ص) در کتاب تحف العقول (سند و رجال و منبع شناسی، ترجمه و شرح احادیث)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه چمران، اهواز، استاد راهنما: سید یوسف محفوظی موسوی، ۱۳۹۱ش.
۵۸. صدر، سید حسن، نهایه الدراية فی شرح الرسالة الموسومة بالوجیزة، تحقیق ماجد الغرباوی، بی جا: نشر المشعر، ۱۳۵۴ق.
۵۹. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲ش.
۶۰. —، —، أمالی، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۶۱. —، من لا یحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۶۲. صوری، محمد بن علی، الفوائد المنتقاة والغرائب الحسان، عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۷م.

٦٣. طبرانی، سلیمان بن احمد، الدعاء، تحقیق مصطفیٰ عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق.
٦٤. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضیٰ، ۱۴۰۳ق.
٦٥. طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
٦٦. طیالسی، سلیمان بن داود، مسند أبی داود الطیالسی، بیروت: دار المعرفة، بی تا.
٦٧. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، قم: رضی، ۱۳۷۵ش.
٦٨. فتنی، محمد بن طاهر، تذکرة الموضوعات، بی جا: بی نا، بی تا.
٦٩. قضاعی، محمد بن سلامه، دستور معالم الحکم و مآثور مکارم الشیم من کلام أمیر المؤمنین علی ابن أبیطالب، تحقیق حمدی عبدالمجید السلفی، بیروت: مؤسسة الرساله، ۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م.
٧٠. کاشف الغطاء، حسن بن جعفر، انوار الفقاهة - کتاب المکاسب، نجف: مؤسسة کاشف، ۱۴۲۲ق.
٧١. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح دار الحدیث، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۹ق.
٧٢. کراجکی، محمد بن علی، کنز الفوائد، تحقیق عبدالله نعمه، قم: دار الذخائر، ۱۴۱۰ق.
٧٣. —، معادن الجواهر و ریاضة الخواطر، تحقیق احمد حسینی، تهران: المکتبة المرتضویه، ۱۳۵۳ش.
٧٤. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، تحقیق حسین حسینی بیرجندی، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ش.
٧٥. مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح الکافی - الأصول و الروضة، تحقیق ابوالحسن شعرانی، تهران: المکتبة الاسلامیه، ۱۴۰۸ق.
٧٦. مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسة آل البيت علیه السلام، ۱۴۲۳ق.
٧٧. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیه السلام، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
٧٨. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسة آل البيت علیه السلام، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
٧٩. منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، التفسیر المنسوب إلى الامام الحسن العسکری علیه السلام، قم: مدرسه الامام المهدي علیه السلام، ۱۴۰۹ق.
٨٠. منسوب به امام صادق علیه السلام، مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة، بیروت: اعلمی، ۱۴۰۰ق.
٨١. منسوب به علی بن موسیٰ علیه السلام، الفقه المنسوب إلى الامام الرضا علیه السلام، تحقیق مؤسسة آل البيت علیه السلام، مشهد: مؤسسة آل البيت علیه السلام، ۱۴۰۶ق.
٨٢. نوری، حسین بن محمد، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق مؤسسة آل البيت علیه السلام، قم: مؤسسة آل البيت علیه السلام، ۱۴۰۸ق.
٨٣. ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسیٰ، تنبیہ الخواطر و نزہة النواظر، قم: مکتبة فقیه، ۱۴۰۴ق.